

Анастасія Миколаївна Одінцова

Херсонський державний університет

Факультет психології, історії та соціології

м. Херсон

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ ЖИТТЄВОЇ РОЛІ

У даній статті розглядалися різноманітні підходи до розуміння визначення ролі та її змісту. Проаналізовано підходи Р. Лінтона, Дж.Г. Міда та П.П. Горностая. Виділено детермінанти виникнення та використання особистістю певної ролі.

В данной статье рассматриваются различные подходы к пониманию определения роли и ее содержания. Проанализированы подходы Р. Линтона, Дж.Г. Мида и П.П. Горностая. Выделено детерминанты возникновения и использования личностью определенной роли.

In the given article are examined the various approaches to the understanding of the role definition and its content. During the working process were analyzed such works as: Analyzed approaches of R. Linton, J. G. Mid and P.P. Gornostay. In the article were allocated the determinants of the genesis and the use of a specific role by the personality.

Ключові слова: роль, життєва роль, особистісний смисл, значення, соціальне уявлення, статус.

Ключевые слова: роль, жизненная роль, личностный смысл, значение, социальное представление, статус.

Key words: the role, the vital role, personal meaning, value, social representation, status.

Постановка проблеми. Поняття «ролі» тісно пов'язане з такими поняттями, як «театр», «сцена» та «акторська гра». Виходячи з цього, ми можемо прослідкувати розвиток поняття «особистість»: від ролі до маски (личини), від личини до особистості. Отже, трансформація поняття «особистість» бере початок від ролі та акторської гри. Саме тому, ми можемо стверджувати, що поняття роль відображає не лише соціальну сторону особистості, але й її внутрішню структуру, як спосіб розуміння та визначення свого стану.

Аналіз останніх досліджень. Багато вчених намагалися виділити поняття ролі, розробити класифікацію та знайти певні характеристики ролей, серед них були: Дж. Морено, Р. Лінтон, С. Деніелс, Дж. Мід, Г. Блумер, Э. Гоффман, М. Кун, М. Мід, І.С. Кон, а також К.Г. Юнг, з його теорією про архетипи.

Що стосується місця ролі у свідомості особистості – позиція вчених неоднозначна. Виготський Л.С. прирівнює роль до аксіоми, багаторазового повторення дії або типу поведінки, що відноситься до певної категорії у свідомості особистості [1]. Леонтьєв О.М. виділяє та аналізує поняття ролі, але поряд із цим вважає, що особистість не можна зводити лише до набору певних ролей, або пов'язувати особистість із запрограмованою поведінкою [3]. Горностай П.П. пропонує методологічні і прикладні засади рольової теорії [2].

Мета даної роботи – узагальнити теоретичні підходи щодо визначення поняття «ролі».

Основна частина. Саме поняття ролі вперше було систематичним чином використано на початку 30-х рр. ХХ ст. Р. Лінтоном та Дж.Г. Мідом, і розглядалося ними з позиції соціального, як присвоєння суспільних норм. Так, Р. Лінтон вбачав у ролі одиницю суспільної структури, що описується у вигляді заданої людині системи норм [9]. А Дж.Г. Мід вважав, що роль – це «рольова гра» (взаємодія людей), в ході якої, завдяки тому, що людина представляє себе в ролі іншого, відбувається засвоєння соціальних норм і формується соціальне особистості [4].

Робота цих авторів стала основою двох підходів до теорії соціальних ролей: теорії символічного інтеракціонізму, засновником якої став Дж.Г. Мід, та функціоналізму, складовою частиною якого став підхід Р. Лінтона.

Соціальна філософія Дж.Г. Міда спочатку виявляла інтерес до того, яким чином діти пристосовуються в суспільстві і розвивають свої соціальні сутності («самості») шляхом прийняття ролей, тобто приміряючи на себе в своїй уяві ролі інших - батьків, матерів, вчителів, лікарів і т.ін. Дорослі у

своїй поведінці, як передбачалося, теж використовують «примірку» на себе ролей інших людей для розробки своїх власних ролей. Згідно з теорією символічного інтеракціонізму, кожна роль включає взаємодію з іншими ролями; наприклад, роль «вчителя» неможливо зрозуміти без ролі «учня», і вона може бути визначена тільки як очікувана поведінка наставника в співвідношенні з очікуваною поведінкою учня. Процес взаємодії означає, що люди, виконуючи свої ролі, завжди перевіряють сформовані в них більш-менш цілісні уявлення щодо інших ролей, і реальні реакції людей, що діють у ролях інших, підсилюють такі концепції або ставлять їх під питання. Це, у свою чергу, веде людей до того, щоб підтримувати або змінювати власну рольову поведінку [4].

Функціоналізм розглядає ролі як сутнісно визначені і статичні (тобто незмінні) очікування. Ці приписи кореняться у культурі суспільства і знаходять своє вираження в соціальних нормах, які вводять поведінку в русло ролей. Прихильники підходу культурних приписів визнають, що ролі часто можуть визначатися у зв'язку з іншими ролями, проте не вважають, що сам процес взаємодії може створювати нові ролі або змінювати вже існуючі. Хоча, звичайно, особистість може отримувати інформацію про зміст своїх ролей і про те, наскільки успішне їх виконання, у ході взаємодії з людьми, що виконують інші ролі.

Наукове використання категорії «роль» базується на доволі широкому спектрі різноманітних явищ (культура, поведінка, самопрезентація, виховання, статус, соціальне становище, професія, самопочуття та т. ін.), що є основною причиною складності виділення дефініції цього поняття. Розглянемо найбільш характерні визначення цієї категорії. Згідно Я. Морено, роль – це «синтетичний досвід, в якому поєднуються особисті, соціальні і культурні елементи» [5, с. 245]. Г. Атей та Дж. Дарлі визначають роль, як систему чи набір «компетентностей взаємодії» [8, с. 77]. Е. Томас та Б. Бідл стверджують, що роль - це набір правил, які визначають, якою має бути поведінка члена соціальної позиції (мова йде про соціологічне тлумачення

соціальної ролі), а в різних контекстах роль визначає припис, опис, оцінку і дію; в ідеї ролі знаходять відображення приховані і явні процеси, поведінки себе та інших, і поведінку, яка спрямована на саму особистість [7, с. 29]. Вважається, що наймісткішим визначенням ролі є тлумачення Р. Лінтона, за яким, роль – це динамічний аспект статусу [9].

Дані дефініції яскраво ілюструють індивідуально-соціальний дуалізм природи ролі: з одного боку - вона пов'язана з особистими характеристиками (компетентностями), з іншого - з характеристиками соціальної структури, що є проміжною позицією, яка пов'язує роль зі спостерігаємою поведінкою людини [2, с. 25].

На думку П.П. Горностая, одне з найкращих та найповніших визначень ролі є те, яке надав Р.Г. Тернер: «Роллю ми вважаємо сукупність патернів поведінки, які складають значуще ціле і властиві людині, яка займає специфічний статус у суспільстві (наприклад, доктора або батька), неофіційну позицію в міжособистісних стосунках (наприклад, лідера), або тотожну зі специфічною цінністю в суспільстві (наприклад, чесної людини або патріота)» [10].

В цій статті ми б хотіли приділити окрему увагу життєвим ролям, як найпоширенішим та найрізноманітнішим ролям з якими стикається особистість у процесі соціалізації.

П.П. Горностай вважає, що «серед різних типів і видів психологічних ролей життєві ролі найбільш тісно пов'язані з особистими рисами. Життєві ролі мають дві характеристики. З одного боку - це типові ролі, як правило, ті що мають аналоги серед соціальних ролей, наприклад, сімейні (батько, син, дочка), гендерні, професійні, з іншого боку - це індивідуально-особистісні ролі, що визначають своєрідну неповторність людини й індивідуальні відмінності між людьми» [2, с. 33].

Поняття «життєва роль», як і більш ширше поняття «роль» тісно пов'язане з поняттям «особистість». На початку статті, ми відмічали, що ці два слова, мають спільне походження. Ми ні в якому разі не вважаємо ці два

поняття тотожними, але робимо припущення, що роль є динамічним проявом особистості.

О.М. Леонтьєв писав про те, що «...особистістю не народжуються, особистістю стають... Особистість є відносно пізній продукт суспільно-історичного і онтогенетичного розвитку людини... Особистість як спеціальне людське утворення... Як і свідомість людини, як і її потреби... особистість людини теж «виробляється» - створюється суспільними відносинами, в які індивід вступає в своїй діяльності. Та обставина, що при цьому трансформуються, змінюються і деякі її особливості як індивіда, становить не причину, а наслідок формування особистості» [3, с. 176-177]. Ця думка нашою нашою нас на ідею про те, що особистість в процесі свого розвитку в умовах громадського середовища (в умовах суспільних норм, правил, моделей поведінки та т.ін.), засвоює певні ролі, аналоги тих, кого вона бачить під час дорослішання (ролі оточуючих людей, літературних героїв та суспільних діячів), що і детермінують розвиток її особистості, а неповторність набору цих ролей, робить її унікальною.

Для аналізу змісту поняття окремої ролі, нами був проведений констатуючий експеримент, який ґрунтувався на асоціативному методі. В дослідженні приймали участь 25 жінок різного віку, соціальної та професійної приналежності.

Для забезпечення підготовки респондентів до опитування, формування у них мотивації правдиво відповідати на питання нами було підготовлено вступне звернення, що розкривало тему, мету дослідження та правила виконання завдання. Досліджуваним пропонувалося записати у бланку відповідей перші 10 слів (характеристик, якостей чи способів поведінки), що спадають їм на думку, на поняття такої життєвої ролі, як роль «матері». Ми вирішили проаналізувати саме цю роль, так як вона є найпоширенішою та найзрозумілішою, завдяки тому, що кожна людина стикається з цією роллю, готується до неї, чи вже виконує, має власне розуміння та ставлення до цієї ролі.

На основі систематизації, порівняння і узагальнення, нами було виділено загальні характеристики даної ролі, які зустрічалися у більшості опитуваних та індивідуальні, неповторні, які зустрічалися тільки у одного з досліджуваних. До загальних відносилися такі характеристики, як: «улюблена», «турботлива», «рідна», «дорога», «завжди поруч», «любляча», «добра», «порадниця», «подруга» (кращий друг), «незамінна», «чуйна», «ласкава», «розумна», «завжди допомагає», «розуміюча». Серед індивідуальних зустрічалися, такі як: «строга», «активна», «з почуттям гумору», «смачно готує», «сумна», «жива», «вірна», «прониклива», «сильна», «справедлива», «все вміє», «мудра», «розважлива».

Отже, на основі отриманих результатів, ми можемо стверджувати, що до змісту поняття ролі «матері» входять як загальні (стандартні) характеристики, обумовлені традиціями, культурою та соціальними нормами, так і індивідуальні, що можуть бути ситуативними, або пов'язаними з життєвим шляхом особистості, з її власним тлумаченням. Ми можемо припустити, що зміст кожної життєвої ролі зумовлений цими двома компонентами: загальним та індивідуальним.

Проаналізувавши роботи деяких авторів [1; 3; 6; 9], нам здається, що буде умісним виділити наступні детермінанти виникнення ролі, що складають її зміст: особистісний смисл, значення, соціальне уявлення та статус (див. рис. 1).

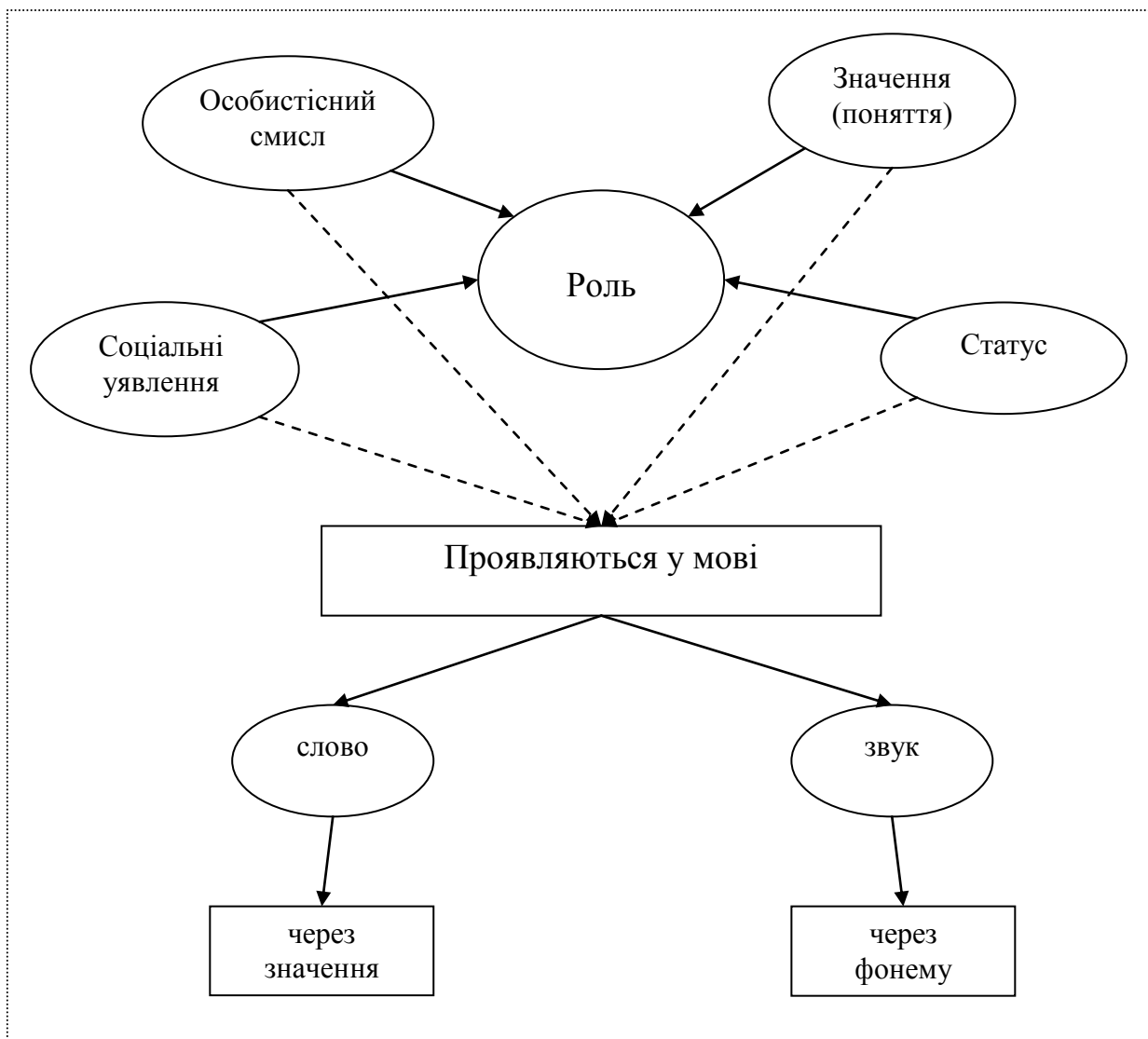

Рис. 1. Детермінанти виникнення і використання ролі

Розглянемо детальніше кожний компонент.

Особистісний смисл – це суб'єктивне розуміння і ставлення до ситуації або інформації. Особистісний смисл відображає суб'єктивну значимість тих чи інших подій, явищ дійсності стосовно інтересів, потреб, мотивів людини. «В індивідуальній свідомості ззовні засвоювані значення дійсно якби розсовують і одночасно поєднують між собою обидва види чуттєвості - чуттєві враження зовнішньої реальності, в якій протікає її діяльність і форми чуттєвого переживання її мотивів, задоволення чи не задоволення потреб, що ховаються за ними» [3, с. 153]. У індивідуальній свідомості, значення набуває особливого, тільки їй властивого (особистісного) смислу. Наприклад, всі діти

хотіли б отримувати п'ятірки. Позначка «п'ять» має загальне для всіх них значення, закріплене соціальним нормативом. Однак для одного ця п'ятірка - показник знань, здібностей, для іншого - символ того, що він краще за інших, для третього - спосіб домогтися обіцяного подарунка від батьків і т.ін. Зміст значення, яке воно набуває особисто для кожної людини, називається особистісним смислом. «Особистісний смисл і створює упередженість людської свідомості», писав О.М. Леонтьєв [3, с. 153].

Особистісний смисл – це і є те індивідуальне забарвлення, те неповторне тлумачення яке ми надаємо своїй життєвій ролі. Саме особистісний смисл робить розуміння і виконання ролі персональним, є умовою інтерналізації, тобто переходу змісту ролі та її вимог у внутрішній світ особистості.

Значення детально досліджувалося в роботі Л.С. Виготського «Мислення та мова», в якій він писав, що «...мислення відображає дійсність у свідомості якісно інакше, ніж безпосереднє відчуття... ця якісна відмінність одиниці в основному і головному є узагальненим відображення дійсності... значення слова... його узагальнення являє собою акт мислення у власному сенсі слова. Але разом з тим значення являє собою невід'ємну частину слова як такого, воно належить царству мови в тій самій мірі, як і царству думки... Воно є мова й мислення в один і той же час, тому що воно є одиницею мовного мислення» [1, с. 15].

Значення, як поняття, є надіндивідуальним, соціально зумовленим, залежним від культурних традицій. Усіляке значення це перш за все узагальнення, яке відноситься не лише до одного явища чи предмета, але до цілої групи чи до цілого класу предметів. Свідомість проявляється в діяльності та в мові, як в прояві цієї діяльності. Якщо існує значення «роль» - слово, поняття, що містить в собі певний сенс, отже у свідомості існують певні характеристики, яким присвоюється це поняття. Поняття «ролі» використовується в людській мові як узагальнення поведінки та стану певних категорій людей, а також, надає можливість передвіщати, вгадувати,

фантазувати, додумувати стани та характеристики оточуючих людей, тобто виконує функцію адаптації.

Концепція соціальних уявлень - це система соціально-психологічних поглядів, що містить теоретичні положення та емпіричні розробки щодо закономірностей функціонування структур повсякденної свідомості в сучасному суспільстві. Вона розроблена французьким психологом Сержем Московічі за участю Ж. Абрика, В. Дуаза, Д. Жоделе та інших дослідників. С. Московічі, базуючись на теорії індивідуальних і когнітивних уявлень Е. Дюркгейма, показав, що людина при виборі способів дії спирається не на стимули об'єктивної реальності, а на те, як вона їх собі уявляє.

Як стверджував С. Московічі, соціальні уявлення - це канали між людиною і реальністю, до якої вона звернена. Згідно з С. Московічі, «соціальні уявлення - це суспільно повсякденна свідомість, в якій дуже складно взаємодіють на рівні здорового глузду різні ідеологічні переконання, погляди, знання, власне наука, що розкривають і багато в чому складають соціальну реальність» [6, ст. 84]. «Під соціальним уявленням, - пише С. Московічі, - ми маємо на увазі набір понять, переконань і пояснень, що виникають у повсякденному житті в ході міжособистісних комунікацій. У нашому суспільстві вони є еквівалентом міфів і систем традиційних вірувань товариств; їх навіть можна назвати сучасною версією здорового глузду. Наш підхід фокусується на тому, як люди думають і створюють свою спільну реальність, а також на змісті їх мислення» [6, ст. 94]. Автор виходить з положення, що висловлювання, думки і оцінки різноманітних соціальних явищ організовані різним чином у різних класах, культурах і групах, отже, повинні розглядатися як характеристики груп, а не окремих їх членів. Ці думки та уявлення утворюють системи, що володіють особливою мовою, структура та логіка якої детермінована умовами соціального життя.

Соціальне уявлення завжди виражає відношення групи до соціально значущого об'єкту, тобто йому завжди відповідає загальна позитивна або негативна установка, яка відображає готовність суб'єкта уявлення

висловлювати те або інше рішення. Формування соціальних уявлень відбувається в повсякденному житті з метою пояснення існуючої реальності. С. Московічі підкреслює, що у створенні соціальних уявлень бере участь минулий досвід індивіда та досвід соціальної групи, до якої людина належить.

Уявлення виконують ряд функцій, таких, як функція інструменту пізнання, опосередковування поведінки і адаптація нових ідей та фактів до вже сформованої фігуративної схеми. Основні функції соціальних уявлень – це збереження стабільності свідомості, детермінація поведінки, інтерпретація фактів і їх включення в існуючу картину світу індивіда [6].

Статус – це положення особистості в системі соціальних відносин, що відображає і що визначає її права і обов'язки у взаємодії та спілкуванні з соціальним оточенням. Поняття «роль» і поняття «статус» введені й описані американським психологом Р. Лінтоном, який розраховував, опираючись на них, побудувати модель поведінки людей у різних ситуаціях. Кожний окремий індивід одночасно включений у діяльність і відносини в декількох соціальних групах: сім'я, громадська організація, виробничий колектив, об'єднання за інтересами тощо, у кожній з яких він виконує певну роль. Виходячи з цього, «роль - це соціальна функція особистості, відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки суб'єкта в залежності від його статусу або позиції в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки та привілеї. Важливими характеристиками статусу є престиж і авторитет як своєрідна міра визнання навколишніми заслуг індивіда. У різних групах одна і та сама людина може мати різний статус. В групах, які відрізняються за рівнем групового розвитку, змістом діяльності й спілкування, індивіди здобувають істотні розбіжності у статусі, які нерідко приводять до фрустрації, конфлікту тощо» [9, с. 60].

Статуси і ролі більш-менш узгоджено розміщені у просторі та часі, що вносить певну упорядкованість у життя індивіда та групи. «Соціальна рівновага, відчуття власної безпеки підтримуються узгодженістю між

статусами, ролями та відповідністю статусів і ролей. Таким є ідеальний стан, до якого прагнуть і суспільство, і окрема особистість, оскільки втрати від статусно-рольової дезінтеграції відчутні. У кризові періоди відбувається розлом статусу і ролі, правила, норми, зразки поведінки ігноруються, повністю або частково підміняються імпровізацією, що призводить до дисгармонії у взаєминах суспільства та особистості» [9, с. 71]. Отже, життєва роль – це більш чи менш чітко визначений шаблон поведінки, що очікується від людини, яка займає відповідний статус у суспільстві. Можна сказати, що роль – це маска, яку надягає індивід, попадаючи в конкретне людське середовище.

Особистісний смисл, значення, соціальні уявлення та статус особистості, як детермінанти ролі, проявляються у мові, як у зовнішньому прояві свідомості. Л.С. Виготський вважав, що для того щоб дослідити складну єдність (явище) не потрібно розкладати її на окремі елементи та вивчати послідовно, а треба знайти «ці неподільні, що зберігають властивості, властиві даному цілому як єдності, одиниці, в яких у протилежному вигляді представлені ці властивості, і з допомогою такого аналізу намагатися вирішити поставлені... конкретні питання» [2, с. 14]. Такими складовими, за Л.С. Виготським, є значення та фонема, як неподільні частини слова та звуку.

Отже, для подальшого вивчення змісту поняття «ролі», необхідно звернутися до дослідження самого значення цього слова. Саме цьому і буде присвячена наша подальша робота.

Висновки. По-перше, роль – це динамічний аспект статусу; сукупність патернів поведінки, які складають значуще ціле і властиві людині, яка займає специфічний статус у суспільстві, неофіційну позицію в міжособистісних стосунках, або тотожну зі специфічною цінністю в суспільстві.

По-друге, було виділено детермінанти виникнення у особистості певної ролі: особистісний смисл, значення, соціальні уявлення та статус. Особистісний смисл та значення відповідають складовим компонентам свідомості за О.М. Леонтєвим, де значення - це зміст суспільної свідомості,

що засвоюється людиною, а особистісний смисл - відображення суб'єктивної значущості тих чи інших подій, явищ дійсності стосовно інтересів, потреб, мотивів людини. Соціальні уявлення - це набір понять, переконань і пояснень, що виникають у повсякденному житті в ході міжособистісних комунікацій та відношення особистості до цих понять та переконань. Статус – це положення особистості в системі соціальних відносин, що відображає і що визначає її права і обов'язки у взаємодії та спілкуванні з соціальним оточенням.

По-третє, до змісту розуміння ролі входять як загальні так і індивідуальні характеристики чи паттерни поведінки. Під загальними якостями ми розуміємо ті, що обумовлені традиціями, культурою та соціальними нормами, під індивідуальними – ті, що можуть бути ситуативними, або пов'язаними з життєвим шляхом особистості, з її власним тлумаченням. До загальних ми відносимо значення та статус, а до індивідуальних – особистісний смисл та соціальні уявлення.

Література:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. - М. : Педагогика, 1982. - Т.2. - С. 5-361.
2. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. / П. П. Горноста́й – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев : [Изд. 2-е]. – М. : Политиздат, 1997. - 304 с.
4. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід : [Пер. з англ.] – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.
5. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено : [Пер. с англ.] – М. : Академический проект, 2001. – 384 с.

6. Московичи С. От коллективных представлений к социальным (к истории одного понятия) / С. Московичи // Вопросы социологии. 1992. - Т. 1. - №2. - С. 83-95.
7. Biddle B. J., Thomas E. J. (Eds.) Role theory: Concepts and research. / B. J. Biddle - N. Y. , etc. : Wiley & Sons, 1966. – 453 p.
8. Ickes W., Knowles E. S. (Eds.) Personality, roles, and social behavior. / W. Ickes – N. Y. , etc. : Springer, 1982. – 362 p.
9. Linton R. The study of man. / R. Linton – New York: Appleton-Century, 1936. – ix, 503 p.
10. Turner R. H. Role-taking, role standpoint, and reference group behavior / R. H. Turner // American Journal of Sociology. – 1956. - V. 61. – P. 316-328.

Одінцова А.М. Теоретичні підходи до визначення поняття та змісту життєвої ролі / А.М. Одінцова //

Висвітлено актуальну тему щодо розуміння поняття «ролі» та її змісту. Розглянуто основні підходи теорії соціальних ролей: теорії символічного інтеракціонізму та функціоналізму. Зазначено, що наймісткішим є поняття «ролі» Р. Лінтона. Виділено основні детермінанти виникнення та використання ролі особистістю: значення, особистісний смисл, соціальні уявлення та статус. Визначено, що до змісту поняття «ролі» входять як зовнішні характеристики та паттерни поведінки, так і індивідуальні, що можуть бути ситуативними, або пов'язаними з життєвим шляхом особистості, з її власним тлумаченням. До загальних ми віднесли значення та статус, а до індивідуальних – особистісний смисл та соціальні уявлення.